

KONVERGENTNÍ A DIVERGENTNÍ JAZYKOVÉ TENDENCE

(purismus u jižních Slovanů)

Ve svém příspěvku bych se chtěl věnovat konvergentním a divergentním jazykovým tendencím, jejichž střídání provázelo jazykový vývoj u jižních Slovanů. Zejména bych se chtěl zaměřit na problematiku chorvatského jazyka ve vztahu k jeho slovanským sousedům – srbštině a slovinštině. Jazyková situace v této oblasti doznala během posledního desetiletí 20. století značně dynamický vývoj v souvislosti s politickými změnami. Intenzivní snahy po národní emancipaci byly provázeny i novou vlnou jazykového purismu a posílením divergentních tendencí. Abychom však mohli porozumět současnému dění, musíme se ohlédnout hluboko do minulosti a připomenout si, jakým vývojem současné jihoslovanské jazyky prošly a jaké jsou mezi nimi shody pramenící z prvotní příbuznosti a odlišit je od toho, jak na sebe působily následně prostřednictvím různých kulturních, ideologických, politických a ekonomických vlivů.

1. Vývoj centrálního jihoslovanského diasystému

V současné době se v jihoslovanské oblasti vyskytuje pět spisovných jazyků – k západní jihoslovanské větvi patří slovinština, chorvatština, srbština a k východní pak bulharština a makedonština (podoba spisovného jazyka na území Bosny a Hercegoviny je zatím ještě poměrně nevyjasněná a jen zvolna se tato ožehavá politická otázka přesouvá na úroveň odborných lingvistických diskusí). Chorvatský a srbský jazyk (včetně jejich dialektů) tvoří přibližně od 9. století jeden jazykový systém, který se dříve obvykle nazýval „chorvatsko-srbský diasystém“ a v poslední době se pro něj uplatňuje také název „centrální jihoslovanský diasystém“.

Vývoj chorvatsko-srbského diasystému je většinou dělen do tří období – první trvalo do konce 12. století, druhé od konce 12. do konce 14. století

a třetí od 15. století do současnosti. Z popraslovanského období zdědil chorvatsko-srbský diasystém pět územních dialektálních jednotek: kajkavskou, čakavskou, západoštokavskou, východoštokavskou a prototorlacskou. Tyto jednotky patrně existovaly ještě dříve, než se vývoj chorvatsko-srbského diasystému oddělil od vývoje slovinského (na slovinském území se tehdy nacházely pravděpodobně tři obdobné dialektální jednotky). Status těchto jednotek však nebyl ve všech obdobích stejný, k jejich vzájemné výraznější diferenciaci došlo zejména ve druhém období, hovoříme potom o pěti nářečích¹ tvořících chorvatsko-srbský diasystém.

První období (do konce 12. století) je charakterizováno společnými procesy na území diasystému a bývá označováno za „klidné období“.² V jeho průběhu byl výrazně propojen vývoj západní štokavštiny, čakavštiny a kajkavštiny na západě a obdobně východní štokavštiny a torlackého nářečí na východě. Západní nářečí měla koncem prvního období trojřízvučný systém (dlouhý klesavý, krátký klesavý a akut), zatímco východní nářečí jen dvoupřízvučný (akut tam zanikl). Ještě koncem 12. století by bývalo mohlo dojít k rozpadu chorvatsko-srbského diasystému na dva jazyky s hranicí mezi západní a východní štokavštinou, avšak u západních štokavců a později i u čakavců došlo ke změně $o > u$ (která již dříve proběhla na východě diasystému). Tím se vytvořil stejný vokalický trojúhelník v západní i východní části diasystému.

Druhé období je naopak charakterizováno bouřlivým jazykovým vývojem, během kterého se zformovala jednotlivá nářečí chorvatsko-srbského diasystému i jejich dialekty. Tato tvorba závisela především na dalším rozvoji nestabilních hlásek o , e , $ǝ$ l .

Čakavské nářečí následovalo západoštokavský vývoj a tím se vzdálilo od kajkavského. $ǝ$ se rozvinul na severozápadě čakavského prostoru jako $ě > e$, na jihovýchodě pak jako $ě > i$. V kajkavštině byla upevněna ekavská reflexe $ǝ$ jako $ě > e$, neboť rovněž $ǝ > e$. V torlacké a na většině východoštokavské oblasti byla reflexe $ǝ$ jako $ě > e$. Východně od Neretvy došlo

¹ Chorvatská dialektologická terminologie užívá hierarchii „govor → skupina govora → dijalekt → narječje“ ve směru od konkrétního k abstraktnímu. Pojmem *nářečí* je v největší chorvatské a srbské dialektologii většinou označována skupina dialektů.

² Dochází především ke ztrátě opozice předních a zadních vokálů, ke ztrátě sonornosti ($ę$, q), ke splynutí obou $jerŭ$ v redukovaný vokál (stejně jako ve slovinštině) a k fonetickému splynutí y (*jerj*) s i v jednu hlásku. Koncovka $-ga$ v G sg. přídavných jmen a zájmen nahradila koncovky $-go$ a $-vo$ (stejně jako ve slovinštině).

k dvojháskové realizaci jatu $\dot{e} > ie$, což mělo za následek rozšíření smíšených typů od Slavonie po Černou Horu.³

Diftong jatu byl možná mezistupněm a v západoštokavském nářečí se teprve následně místy realizoval jako $ie > e / i$.

Redukovaný vokál dal v kajkavštině většinou zavřeně $e (\partial > e)$. U západních kajkavců a západních čakavců dal dlouhý $\partial > a$, zatímco krátký ∂ bývá u kajkavců zachován a u čakavců dává krátký $\partial > e/o (a)$.

Vokalické l dalo u čakavců většinou $l > u$, ale v kvarnerské oblasti bývá vokalické l buď zachováno, nebo ve spojení s redukovaným vokálem dává $\partial + l > al, el, ol$. V západní štokavštině a na jihozápadě východní štokavštiny (tam, kde docházelo k diftongizaci) se rozvinulo vokalické $l > uo > u$ (jen ve východní Bosně se dochovalo uo).

Z morfologických změn byla ve druhém období dovršena ztráta duálu.

Hranice dialektů na konci druhého období stanovil Brozović následovně:

kajkavsko-slovinská hranice odpovídala dnešnímu stavu;

kajkavsko-čakavská hranice vedla jižně od Kupy a jižně od Sávy k ústí Uny do Sávy (u dnešního Jasenovce);

kajkavsko-západoštokavská hranice pokračovala od ústí Uny do Sávy na severovýchod (východně od Virovitice) a dále do dnešního Maďarska;

čakavsko-západoštokavská hranice nebyla ostrá, vedla východně od Uny, po hřebeni Dinary, východně od Cetiny k pobřeží, poloostrov Pelješac protínala v půli (východní Pelješac a ostrov Mljet patřily do západoštokavské zóny, zatímco západní Pelješac a ostatní ostrovy západně od Mljetu náležely čakavskému nářečí;

západoštokavsko-východoštokavská hranice vedla Dunajem, západně od Driny, od Foči na západ, východně od Neretvy a v blízkosti moře po hřebenech na východ k Boce Kotorské;

východoštokavsko-torlacká hranice začínala v údolích Albánie a pokračovala přes Kosovo na Stalać a Donji Milanovac na Dunaji.

³ ie – i Jablanica, Žepče
i – je Posavina, Siče, okolí Podgorice, Gusinje
ie – e Bijelo Polje, Novi Pazar
e – je Maglaj, Tešanj, Kladnje, Pečuh, Mrkovići
i – e část Baranje, Stari Mikanovci
e – i okolí Žepče

diete – diteta
dite – djeteta
diete – deteta
dete – djeteta
dite – deteta
dete – diteta

Rozdíly mezi východní a západní štokavštinou byly ostřejší na severu než na jihu. Bosna a Hercegovina měla na severu šćakavskou výslovnost a na jihu štakavskou, západně od řek Neretvy a Bosny s ikavskou realizací jatu, zatímco východně od nich s reflexí ijekavskou. V Dubrovníku patrně dominovala západní štokavština.

Třetí období probíhalo ve znamení migrací, „jejichž rozsah a intenzita nemá obdoby v novověké historii žádného evropského jazyka“. Tyto migrace byly vyvolány tureckou invazí na Balkán probíhající od 15. do 17. století. Klíčovými daty jsou pak roky 1389 (porážka srbského vojska na Kosovském poli) a 1493 – porážka chorvatského vojska na Krbavském poli, která znamenala výrazné oslabení obranyschopnosti chorvatského prostoru. Po kosovské bitvě došlo k prvnímu přílivu východoštokavců na západ a krbavská porážka znamenala hromadný exodus čakavského obyvatelstva. Specifikem těchto migrací je skutečnost, že jejich převážná většina probíhala v rámci jednoho jazykového systému (respektive chorvatsko-srbského diasystému), i když docházelo i k vysídlování (zejména čakavců) do sousedních zemí – dnešního Slovinska, Rakouska, Maďarska, Česka a Slovenska (tady je původ dnešních početných chorvatských menšin – například hradišřanských Chorvatů v rakouském Burgenlandu). Také zvláštní režim zavedený ve „Vojenské krajině“ za pozdější habsburské vlády, který při hranicích s Turky okupovanou Bosnou vytvářel nárazníkové pásmo usazováním uprchlého obyvatelstva převážně z východních štokavských území, přispěl k výrazným změnám v jazykovém vývoji oblasti.

Výsledkem těchto migrací bylo například to, že původně východoštokavské dialekty se dostaly do přímého kontaktu s kajkavskými a čakavskými dialekty a v západní Slavonii oddělily do té doby sousedící kajkavské a západoštokavské dialekty. Dalšími směry migrace byl přesun západoštokavských ikavců z Bosny a západní Hercegoviny do vnitrozemí Dalmácie, Liky a západní Bosny. V 17. a 18. století pak následovalo opět nové osídlování osvobozených a zpustlých území ve východní Slavonii a Vojvodině (např. z Liky do Bačky – Subotice, Baje a Somboru). Došlo tak ke specifickému promíchání dialektů v celé centrální jihoslovenské oblasti – jednak vznikly nepřírozně ostré hranice mezi dialekty, které spolu dříve nesousedily, jednak dialekty náležející k jednomu nářečí často vytvořily řadu izolovaných, územně nesouvisajících enkláv. Nejvýznamnějším výsledkem migrací byla **nivelizace východní a západní štokavštiny** a radikální **rozšíření štokavštiny na úkor kajkavštiny a zejména čakavštiny**.

Vlastní jazykový vývoj ve třetím období měl malé tempo a slabou diferenciaci (převážně jen lokální). Rozhodujícím jazykovým procesem tohoto období byly tzv. **novoštokavské inovace**⁴, tj. změny probíhající v 15. a 16. století, jejichž ohniskem se stala oblast Neretvy v Hercegovině. Neprobíhaly všude, ale šířily se i díky migracím na poměrně velkém území a zasáhly nejen štokavské dialekty. Prakticky všechny tyto inovace zvyšují procento vokálů ve slovech.

Výsledný stav třetího období nelze posuzovat pouze jako výsledek migrací, je nutno též přihlédnout ke vzájemnému spolupůsobení migrací a vnitřního jazykového vývoje. Tak například „po migracích již nemůžeme hovořit o západní a východní štokavštině jako o dvou skupinách dialektů, (...) ale pouze o výraznějším či slabším zachování někdejších západoštokavských prvků v některých dialektech jednotné štokavské skupiny dialektů.“

Avšak „migrace nejsou jedinou příčinou osudu staré západní štokavštiny, která byla výrazně heterogennější než ostatní čtyři nářečí“ a navzdory její počáteční blízkosti s čakavštinou a kajkavštinou již dlouho před začátkem migrací probíhal její vnitřní vývoj ve prospěch procesu konvergence obou štokavských nářečí.

Migrace a rozšíření štokavštiny měly nejdrastičtější dopad na čakavské nářečí, které bylo vytlačeno do úzkého pásu podél pobřeží především těmi štokavskými dialekty, se kterými dříve nesousedilo. Nedošlo tu však ke vzniku ostré hranice, ve vnitrozemí se vytvořily jednak štokavské typy na čakavském substrátu a infiltrací štokavců až na pobřežní čakavský pás pak i čakavské typy více či méně podléhající štokavizaci. Některé specifické mladší inovace (tzv. dalmatinismy) se začaly naopak šířit z čakavských oblastí na sousední štokavské, zejména pokud tyto štokavské oblasti měly původně čakavský substrát.

Zvláštností čakavského nářečí je také to, že staré izoglosy dělí čakavský pás většinou příčně, zatímco novější vývojové procesy probíhají po izoglosách v opačném – podélném směru. Jiné vlastnosti se rozvíjejí ve vnitrozemí, jiné na pobřeží a jiné na ostrovech. Teprve druhý, vzdálenější pás ostrovů zachovává výraznou čakavskou fyziognomii, první pás ostrovů

⁴ Patří mezi ně novoštokavská akcentuace – změna dvoupřízvučného systému na čtyřpřízvučný (klesavé přízvuky mohly zůstat jen na prvních slabikách, jinak se měnily na stoupavé a posouvaly o jednu slabiku kupředu), změna koncového *-l > -o/-a* (*bil > bio, mislil > mislio*), ztrácí se počáteční *h* *hlad > lad, hoću > oću* (tato změna neproběhla v Dubrovniku a u muslimů), dochází k jotaci *grozje > grožde, smetje > smeće*. V morfologii probíhá změna koncovky *G pl. - 0 > -a* (*žen > žena*) a dochází k synkretismu plurálních pádů *D, L, I pl. -am, -ah, -ami > -ama* (*ženam, ženah, ženami > ženama*).

je ovlivněn štokavštinou a pobřeží je natolik infiltrováno štokavskými prvky, že v některých místech není zcela jasné, zda ještě patří k čakavskému nářečí.

Současný stav centrálního jihoslovanského diasystému je podle Brozoviće charakterizován nečekaně malým počtem dialektů, výrazným nepochybně poměrem mezi rozšířením jednotlivých dialektů a územní rozdrobeností a izolovaností oblastí, které náležejí ke stejnému dialektu. Příčiny územní rozdrobenosti a izolovanosti, jak jsem již uvedl, spočívaly ve způsobu a průběhu migrací. Tyto migrace spolu s konvergentním vývojem štokavštiny zapříčinily i naprostou územní a početní převahu štokavského nářečí nad kajkavským a čakavským. Během migrací rovněž řada dialektů zanikla, nebo podlehla nivelizaci (zejména štokavské dialekty). Výsledkem je podle Brozoviće v současnosti zhruba poloviční počet dialektů na území chorvatsko-srbského diasystému, než jaký by bylo možno očekávat vzhledem k jeho rozsáhlosti a kulturně-politické i geografické roztržitosti. Jejich počet stanovil Brozović podle své (dnes všeobecně přijímané) koncepce na 23 (z toho je 6 kajkavských, 6 čakavských, 7 štokavských a 4 torlacké).

Brozovićevo rozdělení přejímá i Josip Lisac a doplňuje ho odpovědí na otázku „které dialekty je možno považovat za chorvatské?“ tím, že „chorvatské jsou všechny kajkavské dialekty, všechny čakavské dialekty a Chorvaté užívají také 4 štokavské dialekty (slavonský, západní, východohercegovský a východobosenský)“. Dále Lisac konstatuje, že většina Chorvatů nejen v současnosti, ale i v minulosti hovořila štokavskými dialekty, že chorvatské novoštokavské idiomy mají jednotnou fyziognomii, ale že chorvatskou podobu standardní novoštokavštiny ovlivnily i dialekty čakavské a kajkavské nářeční skupiny.

2. Snahy o vytvoření spisovného chorvatského jazyka

Uvedený popis vývoje chorvatsko-srbského diasystému je sice zdlouhavý a zdánlivě nesouvisí přímo s uvedeným tématem, ale jeho znalost je nezbytná pro pochopení složitého komplexu dialektů, na jejichž základě se začal postupně vytvářet spisovný jazyk. Je totiž chorvatským specifikem, že od 15. do 19. století se vytvořilo chorvatské písemnictví postupně ve třech „spisovných“ jazycích založených na zcela odlišném nářečním základě (čakavském, kajkavském a štokavském). Ve středověku a renesanci se jednalo o jazyk „spisovný“ ve smyslu jazyka obecně užívaného v písem-

ném styku, tedy nejen v umělecké literatuře, ale i ve spisech právních, obchodních či v soukromé korespondenci. Nejednalo se tedy o jazyk nějakého standardu kodifikovaného závaznou normou, přesto však měl určitou ustálenou formu, ke které přispěla jistou měrou i tehdejší literatura.

2.1 Různé dialektální základy chorvatského písemnictví

Prvním takovým literárním jazykem byla čakavština, jejíž rozkvět spadá do 16. století, kdy Marulić napsal svoji Juditu (1501, vydána 1521) a kdy tvořili také Hanibal Lucić, Petar Hektorović, Petar Zoranić a další. Renesanční autoři pohlíželi na své hlaholské předchůdce s respektem a našli u nich bohatou tradici, jejíž zkušenosti též zúročili. Zoranić ve svém díle Planine (1536) uvádí jako svůj jazykový vzor právě literaturu hlaholskou, neboť podle jeho názoru již tehdy byl hovorový jazyk zadaruské a ninské oblasti natolik „pokažen“ italismy, že by sám o sobě nebyl vhodným pro vytvoření rozsáhlejšího literárního díla.⁵

Chorvatská renesanční literatura po jazykové stránce nenásledovala nejvyšší stylovou rovinu chorvatského středověku (církevněslovanské liturgické texty), nýbrž střední jazykový styl neliturgické produkce, mnohem bližší hovorové čakavštině. Pro její obohacení se ale renesanční autoři otevírají i ostatním vlivům. Z církevní slovanštiny využívali především abstraktní slovní zásobu, často sahalo po slovech z jiných dialektů, především štokavských, neboť čakavsko-štokavské dublety jim umožňovaly různé stylové variace. Nezanedbatelným pramenem pro ně byla i lidová slovesnost. Marulićova básnická generace se opírala o jazykovou situaci, v níž se nacházelo čakavské nářečí na přelomu 15. a 16. století v oblasti střední Dalmácie, která zahrnovala řadu archaických prvků. Tito autoři nepsali ani chorvatskou redakcí staroslověnštiny, ani žádným starším typem hovorové čakavštiny a kvůli značnému románskému vlivu na tehdejší hovorovou čakavštinu (od zavedení benátské správy Dalmácie v letech 1409–1420) nemohli použít ani žádného konkrétního místního dialektu. Aby se vyhnuli italismům, nahrazovali je archaismy a lexikálními výpůjčkami právě z církevní slovanštiny, štokavských dialektů a lidové slovesnosti.

⁵ „Ne s malim zaisto stidom pisah, jer kako znate da u jinih mnogih skrbljivih pečalah jesam ke sasvima od takova tega otklanjaju, i jer, jazik kim općimo pošpuren jest latin-skim; i da bi me tumačenje blaženoga Hieronima ne uvižbalo, s prirokom bih pisal, boju se.“ viz Petar Zoranić: Planine, Nin 1536

Největší rozkvět staré čakavské literatury je časově vymezen dvěma autory – Markem Marulićem (1450–1524) a Jurajem Barakovićem (1548–1628), respektive jejich nejvýznamnějšími díly – Marulićovou Juditou z roku 1521 a Barakovićovou Vilou Slovinkou vydanou roku 1613. Po Barakovićovi už čakavská literatura nemá žádného autora srovnatelného s jejich štokavskými současníky v Dubrovniku, kam se přesunulo těžiště hospodářského, kulturního i jazykového vývoje.

Typickým příkladem změny jazykové orientace hlavního proudu literatury je Bartol Kasić (1575–1650), který pocházel z ostrova Pag a byl tedy rozený čakavec, ale přesto psal štokavsky. To souviselo i s celkovou pragmatickou strategií katolické církve v rámci rekatolizačního a protireformačního hnutí, neboť štokavština jako nejrozšířenější nářečí byla nejvhodnější pro působení na co nejširší okruh obyvatelstva (pořád to ještě ale nebyla ta novoštokavština, která se stala základem chorvatského i srbského standardu v 19. století).

Po Dubrovniku, jehož hospodářský a kulturní význam v 17. a 18. století upadal, přebírá úlohu centra kulturního dění severozápad Chorvatska. Významným pokusem o vytvoření jednotného spisovného jazyka na základě kajkavského, čakavského i štokavského nářečí je písemnictví tzv. Ozaljského kruhu. Vyvrcholením těchto snah je nejvýznamnější dílo starší chorvatské lexikografie – slovník kajkavce Ivana Belostence.⁶ Tento pokus byl velice nadějný, ale zhatil jej politický zásah, kdy mecenáši Ozaljského kruhu Petar Zrinski a Fran Krsto Frankopan byli roku 1671 popraveni pro velezradu a jejich majetek Habsburkové zkonfiskovali. Další vývoj nepřál promyšlené a náročné koncepci vytváření společného jazyka ze všech tří nářečí. Místo toho došlo k ustálení jakési všeobecné kajkavské koiné, která se stala „spisovným“ jazykem chorvatského správního a kulturního centra. Koncem 18. století dosáhla tato kajkavština úrovně postačující pro veškeré oblasti života jak po stránce umělecké, tak i odborné. Nevýhodu však představovalo její omezení na poměrně úzkou intelektuální elitu severozápadního Chorvatska, zatímco drtivá většina chorvatského obyvatelstva v ostatních oblastech hovořila převážně štokavsky. Tento stav byl vážnou překážkou pro další kulturní rozvoj národa a jeho vzdělávání.

⁶ *Gazophylacium seu latino-illyricorum...* Slovník byl sestaven ve druhé polovině 17. století, ale vydán byl až se značnými změnami v roce 1740.

2.2 Ilyrská koncepce sblížení jihoslovanských jazyků

Národní hnutí bylo v Chorvatsku poněkud opožděné, protože po dlouhou dobu se tu neprojevovaly maďarizační ani germanizační tlaky tak výrazně, jako při germanizaci v Čechách. Chorvatské národní obrození je až určitou odezvou na maďarské národní hnutí, spojené s národnostním nátlakem. V roce 1827 byla poprvé zavedena maďarština jako předmět do chorvatských škol a vzápětí roku 1830 publikuje Ljudevit Gaj svoje základy chorvatského pravopisu⁷. Gaj se stává ústřední postavou obrození, od roku 1835 začíná vydávat *Novine horvatske* a záhy formuluje zásady tzv. ilyrského hnutí, jak je nazýváno chorvatské národní obrození. To předpokládalo sjednocení jižních Slovanů nejprve jen z oblastí habsburské monarchie, později počítalo také s připojením Srbska a případně i Bulharska.

Vydávání novin mělo určující vliv na další vývoj podoby spisovného jazyka. Zprvu byly psány již zavedenou kajkavštinou, postupně ale Gaj uváděním některých štokavských textů připravuje své čtenáře na rozhodující změnu, ke které došlo 5. 12. 1835, kdy začal psát štokavsky a s diakritickými znaky. Toto bylo klíčové rozhodnutí pro vytvoření spisovného jazyka a současně začátek nejvýraznější etapy sblížení jihoslovanských jazyků, zejména chorvatštiny a srbštiny. Nebylo to rozhodnutí nikterak jednoduché a pro kulturní Záhřeb představovalo jistý šok, neboť štokavština, jakou Gaj začal publikovat, byla spíše jazykem prostého lidu a nedosahovala ve všech rovinách takové úrovně jako kajkavština. Řada výrazů byla čtenářům Gajových novin nesrozumitelná. Výraznou roli tu hrála také bohatá tradice staré dubrovnické štokavské literatury, na kterou se ilyrci odvolávali.

Představa ilyrců o společném jazyku jižních Slovanů se však nezakládala pouze na jediném štokavském dialektu, ale v duchu politických idejí chtěli vytvořit jazyk srozumitelný všem – chorvatským kajkavcům, čakavcům, ale i Slovincům a dokonce i Bulharům. Tato koncepce se však ukázala nerealizovatelnou jak v lingvistické, tak politické rovině. Ostatní národy nesdílely chorvatské nadšení pro vytvoření jednoho jazyka a jednoho „ilyrského“ národa, protože v té době již vlastní národní i jazyková emancipace Slovinců i Srbů pokročila natolik, že se jí nebyli ochotni vzdát. Ukázalo se, že jednotlivé národy mají v této době již vlastní koncepce, které se vzájemně střetávají a vedou k nesmiřitelným rozporům. Ve Slo-

⁷ *Kratka osnova horvatsko-slavenskoga pravopisanja* – po vzoru češtiny, slovenštiny a polštiny Gaj zavádí diakritická znaménka.

vinsku se například objevily snahy začlenit chorvatské kajkavce na základě nářečí do slovinského národního prostoru, Vuk Stefanović Karadžić zase považoval všechny chorvatské štokavce za Srby. Názorně tak vidíme, že se ani zdaleka nepřekrývá příslušnost k národu s jazykem, kterým lidé hovoří. Třebaže je jazyk výrazným prvkem národního sebeurčení, je jen jedním z mnoha faktorů a nemusí být rozhodující. (Dodnes však tento omyl přetrvává v politických koncepcích, což má zpětně zhoubný vliv na jazykovou kulturu.)

Z představitelů ilyrského hnutí se zformovala „záhřebská filologická škola“, která měla ve 30. a 40. letech 19. století dominantní postavení. Jejím zapřisáhlým odpůrcem byl na srbské straně V. S. Karadžić. Ilyrské hnutí končí po roce 1848, kdy byla zklamána mnohá očekávání. Upouští se od snahy vytvořit společný jazyk kombinací různých dialektů a roku 1850 dochází k „videňské jazykové dohodě“⁸, podle které má být napříště společným spisovným jazykem Chorvatů i Srbů novoštokavský ijekavský dialekt hercegovského typu⁹. Tato dohoda měla pouze deklarativní charakter a nebyla striktně dodržována, zejména na srbské straně. Přesto vytyčila cestu dalšího směřování spisovné chorvatštiny. Karadžićova jazyková koncepce ovlivňovala i další vývoj chorvatského spisovného jazyka. Proces vytváření chorvatské jazykové normy na základě východohercegovské ijekavštiny byl dovršen vydáním Maretićovy gramatiky roku 1899.¹⁰

3. Chorvatština a srbština ve 20. století

Do 20. století vstupuje chorvatština již jako jazyk s ustálenou jazykovou normou, která se zakládá na gramatice Tomislava Maretiće (1899), pravopisu Ivana Broze (*Hrvatski pravopis*, 1892) a slovníku, který vydal

8 Na setkání ve Vídni byli přítomni Vuk Stefanović Karadžić, Đuro Daničić, Fran Miklošič, Ivan Mažuranić, Dimitrije Demeter, Ivan Kukuljević, Vinko Pacel a Stjepan Pejaković.

9 Tento dialekt byl zvolen z několika důvodů – byl dobře znám Karadžićovi, který z Hercegoviny pocházel, byl blízký dubrovnícké ijekavské štokavštině, srozumitelný Chorvatům i Srbům, nebyl zasažen cizími vlivy, měl nejzachovalejší prozodický systém (všechny čtyři přízvuky) a sám o sobě se vyznačoval řadou progresivních rysů, které se již dříve spontánně rozšířily do mnoha dalších dialektů v Bosně i Chorvatsku (částečně také v důsledku již zmíněných migrací).

10 Tomislav Maretić, *Gramatika i stilistika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika*, 1899.

Ivan Broz s Franjou Ivekovićem (*Rječnik hrvatskoga jezika*, 1901). Tato norma je vytvořena na stejných principech, jako norma srbského jazyka, ale respektuje chorvatskou tradici a její specifika. Počátkem století má podporu Jugoslávské akademie věd a umění, politických i školních institucí. postupně se precizuje a upevňuje.

V dalším průběhu 20. století dochází k jednotlivým výkyvům způsobeným politickými tlaky a puristickými snahami, které však nemají z dlouhodobého hlediska takový vliv, aby zásadně změnilu podobu chorvatštiny. Zprvu se jedná o novoštokavský purismus,¹¹ který se snažil vymýtit všechny kajkavské a čakavské dialektismy, stejně jako cizí slova a výpůjčky, zejména pak germanismy. Praktický dopad nebyl příliš výrazný, neboť spisovatelé se i nadále drželi tradice. Pod vlivem jihoslovanského nadšení přistupuje po vypuknutí první světové války řada chorvatských spisovatelů na návrh psát ekavsky, ale po vystřízlivění z poměrů v novém státě se postupně vracejí k ijekavici. Od roku 1929 s nástupem diktatury sílí tlak na sjednocení jazyka a do oficiálního užívání je zaveden *Pravopis srpskohrvatskog jezika* Aleksandra Beliče, který zůstává v platnosti 10 let.

Období druhé světové války a existence NDH je poznamenáno extrémním purismem. Hned 28. dubna 1941 byl ustanoven Chorvatský státní úřad pro jazyk, který měl bdít nad jeho čistotou. Zavádí se „korienski“ (etymologický) pravopis, odstraňují se „nechorvatská“ slova a vytvářejí se nová. Maximalistické představy však narazily na nepřekonatelné překážky – nedostatek odborníků, kteří by byli ochotni spolupracovat s fašistickou mocí, příliš mnoho náhlých změn, které vnesly do jazykové situace pouze zmatek, a příliš krátký čas na zafixování těchto změn. Toto období by si zasloužilo podrobnější rozbor, který v chorvatské jazykovědě provedl např. Marko Samardžija.¹² Rovněž s pravopisem z NDH je možno se osobně seznámit, protože v 90. letech vyšlo v Chorvatsku několik jeho reprintů.

Okamžitě po konci druhé světové války dochází k návratu do předválečné situace, tj. k maretičovské normě a Boranićem upravenému Brozovu pravopisu. V 50. letech zase sílí tlak srbské strany na formální sloučení chorvatštiny a srbštiny, který vrcholí 1954 *Novosadskou dohodou*. Ta definuje chorvatskosrbský jazyk, respektive srbochorvatštinu, jako jeden jazyk se dvěma rovnoprávnými variantami. Následuje vydání společného

¹¹ např. Vatroslav Rožić, *Barbarizmi u hrvatskom jeziku*, 1904; Nikola Andrić, *Branic jezika hrvatskoga*, 1911.

¹² Marko Samardžija, *Hrvatski jezik u Nezavisnoj državi Hrvatskoj*, Zagreb 1993

pravopisu a snaha sestavit společný slovník, který se setkává s výraznou kritikou, neboť narazil na potíže spočívající v rozdílech mezi srbskou a chorvatskou terminologií. Nespokojenost vyvrcholila přijetím *Deklarace o postavení a názvu chorvatského spisovného jazyka* v roce 1967, kterou podepsala většina kulturních a vědeckých institucí v Chorvatsku, což se hrálo i významnou politickou roli a předznamenalo nástup tzv. „chorvatského jara“. Následoval pokus o vydání *Chorvatského pravopisu* Stjepana Babiće, Božidara Finky a Milana Moguše, ale prakticky celý jeho náklad byl stažen a pravopis zakázán. Vyšel potom v emigraci v Londýně, a proto se mu říká londýnský pravopis. Tím se však dostáváme již do žhavé současnosti, neboť tady je patrně počátek osobní frustrace jedné konzervativní skupinky chorvatských lingvistů, která se i v současné době pokouší prosazovat puristické tendence.

3.1 Současná jazyková situace v Chorvatsku

Roku 1986 vyšel *Pravopisni priručnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* Vladimira Aniće a Josipa Siliće. Tento pravopis představoval jistý kompromis mezi novosadskými principy a chorvatskou tradicí, ale v podstatě vyhovoval faktickému stavu jazyka. Dočkal se ještě dalších dvou vydání, ale to třetí z roku 1990 bylo 1993 staženo z prodeje kvůli „nepřijatelnému“ názvu a 1995 zmizelo ze skladu beze stopy.

Opět totiž zasáhla politika a ve všeobecné národní euforii po osamostatnění Chorvatska vedení státu v čele s prezidentem Tuđmanem¹³ začalo podporovat puristické tendence, návrat archaických slovních tvarů, odstraňování srbismů. Ve školách se opět začal používat „londýnský“ pravopis Babiće, Finky a Moguše. Bohužel o jazyku začali mnohdy rozhodovat nepřilíhající kompetentní lidé, což samotné chorvatštině přineslo více škody než užítku. Spočívalo to především v základním nepochopení její definice. Začaly být vydávány rozdílové slovníky srbského a chorvatského jazyka, čímž se chorvatština v podstatě vymezovala vůči srbštině a nepřímým defi-

¹³ Sám Franjo Tuđman používal slova, která sice vycházela z pravidel chorvatské slovo- tvorby, ale byla výrazně archaická, nezvyklá a těžko srozumitelná (např. zločinidba, zlosilje, zlobilje, utihnina, zrenište, činidba, svedoban, sveudiljnost). To by se dalo označit spíše za výraz osobního idiolektu, bohužel se ale začal vytvářet určitý kult jeho osobnosti a mnozí jeho stoupenci považovali za žádoucí napodobovat takovýto způsob vyjadřování a uvádět jej do obecného užívání.

novala na jejím základě, jako by neměla dostatek sebevědomí stát na vlastních nohou. Začalo se odstraňovat mnoho slov jen proto, že je užívá také srbsština, což ve svém důsledku chorvatštinu ochuzovalo o řadu synonym, neboť velká část slovní zásoby je tu společná, rozdíl spočívá mnohdy spíše ve frekvenci jejich užívání. Začaly se vymýšlet různé domácí náhrady za takto „odstraněná“ slova, ale to byla spíše záležitost politiků, jejichž snahy o jakési „jazykové inženýrství“ se minuly účinkem, neboť se neujaly (jako příklad absurdních novotvarů bývá uváděn „zrakomlat“, který měl údajně nahradit slovo „helikopter“, avšak v praxi se „zrakomlat“ vůbec neužívá)¹⁴.

Positivním prvkem při hledání národní jazykové identity je na druhou stranu návrat k čakavskému a kajkavskému nářečí. Ta sice dnes již nemožnou převzít úlohu standardu, ale začala se z nich do štokavského standardu přebírat jednotlivá slova, která jsou v některých oblastech dosud živá, srozumitelná a pro která nebyl adekvátní domácí spisovný výraz. Tím se dnes spisovná chorvatština obohacuje o složku odstraněnou počátkem 20. století.

Ve snaze vyhnout se slovům srbského původu začala v řadě případů chorvatština používat méně frekventovaná a pozapomenutá slova, která mají mnohdy slovinský původ. Je zde patrný sociolingvistický aspekt, že jazyk raději přejímá slova z té strany, odkud necítí aktuální ohrožení. Přitom jako by se pozapomnělo, že od získání státní nezávislosti již chorvatskému jazyku ze strany srbsštiny nic nehrozí, protože pominul administrativní i ekonomický vliv Bělehradu. Naopak z angličtiny se přejímá stále více slov a tento trend bude nepochybně pokračovat, protože v důsledku silných ekonomických vazeb na západní státy už jen prostřednictvím nedokonalých překladů stále více anglických slov zakotvuje v chorvatském prostředí.¹⁵

Od roku 2000, kdy se zcela změnilo politické i společenské klima v Chorvatsku, se i tamní kulturní a jazyková situace vrací do normálních kolejí. Ustaly (nebo se alespoň zmírnily) politické tlaky a diskuse se vrátily na akademickou půdu. Jedinou vadou na kráse je rozpoutání „pravopisné

14 V Chorvatském národním korpusu má slovo „helikopter“ 100 výskytů, kdežto „zrakomlat“ pouze 2, a to ještě v lingvistickém textu jako příklad nešťastného neologismu.

15 Zajímavým paradoxem je to, že firma Microsoft financovala překlad svého nejrozšířenějšího operačního systému Office 2000 do chorvatštiny, což představovalo kolem 1.200.000 slov. Při tom byl vytvořen za účasti jazykových odborníků relevantní a uvážitelný slovník výpočetní techniky. Důležitým faktorem byla i srozumitelnost pro sousední BaH, která je též cílovým trhem pro tuto firmu. Tím Microsoft nepřimo přispěl k jazykovému sblížení těchto slovanských oblastí, alespoň na poli výpočetní techniky.

války“ mezi autory dvou pravopisů – na jedné straně stojí autoři „londýnského“ pravopisu (Babić, Moguš) a na druhé straně autoři znovu vydaného přepracovaného pravopisu (Anić, Silić). Na stránkách novin a časopisů je vedena ostrá polemika, ale doufejme, že její výsledek bude přínosem pro chorvatský jazyk, neboť větší podporu veřejnosti má modernější Silićův pravopis, vycházející z faktického současného stavu jazyka, zachyceného mimo jiné i v jazykových korpusech.

Literatura:

- BARIĆ, Eugenija a kol., Hrvatska gramatika, Zagreb 1995.
- BRODNJAK, Vladimir: Rječnik razlika između hrvatskog i srpskog jezika, Zagreb 1992.
- BROZOVIĆ, Dalibor: Dijalekatska slika hrvatskosrpskoga jezičnog prostora, Zadar 1970.
- BROZOVIĆ, Dalibor: Jedanaest desetljeća hrvatskoga pravopisnog križnog puta, Vijenac 186, Zagreb 2001.
- BROZOVIĆ, Dalibor: Pravopisi i slovopisi u hrvatskoj povijesti, Vijenac 184 a 185, Zagreb 2001.
- BROZOVIĆ, Dalibor: Pravopisni razvoj nakon Deklaracije, Vijenac 187, Zagreb 2001.
- CIPRA, Franjo: Hrvatski korijenski pravopis, Zagreb 1944.
- ĆOSIĆ, Tomislav; ŠOJAT, Zorislav: O tuđicama i krivotvorenicama.
- ČADEŽ, Tomislav: Hrvatski jezik – pravopisni rat, Globus 489, Zagreb 2000.
- GOLDSTEIN, Slavko: O pravopisnom ratu, Nacional 274, Zagreb 2001.
- JEŽIĆ, Slavko: Hrvatska književnost, Zagreb 1944.
- LISAC, Josip: Hrvatski dijalekti i jezična povijest, Zagreb 1996.
- MOGUŠ, Milan: Hrvatski čestotni rječnik, Zagreb 1999.
- SAMARDŽIJA, Marko: Hrvatski jezik u Nezavisnoj državi Hrvatskoj, Zagreb 1993.
- SILIĆ, Josip: Inventura jezične tuđmanovštine, Nacional 225, Zagreb 2000.
- VONČINA, Josip: Književna baština, Split 1988.
- ZORANIĆ, Petar: Planine, Nin 1536.